

Живојин СТАНОЈЧИЋ /Београд/

НЕКЕ СИНТАКСИЧКЕ ЈЕДИНИЦЕ У ИЗГРАДЊИ ЈЕЗИЧКОГ ИЗРАЗА

1. Проф. Радосав Бошковић – није био синтаксичар. Његова научна преокупација, а она је резултирала врхунским научним достигнућима, јесу фонетика са фонологијом и морфологија са творбом речи. Дакако, све то у упореднословенском домену, подразумевајући и домен палеославистике. Па, ипак, професор Бошковић уважава – синтаксу.¹ И то, у формирању књижевнога језика – на првом месту синтаксу. Илустроваћу овај његов став цитатом из његове студије *Ђуро Даничић и књижевни језик наш*, објављене 1947. године. Каже проф. Бошковић у њој: „Књижевни језик наш... је постао књижевнији зато што је тек крајем прошлога века, тек деведесетих година прошлога века, постао – књижевни језик. Тек тада почиње његова стабилизација, његово нормализовање; тек тада је он добио књижевну архитектонику; своје стилове; добио је свој стални и устаљени лексички фонд; тек тада је добијена могућност за развитак и диференцијацију његових стилова: књижевнога, говорнога, административнога, научнога, песничкога итд. и за овакво или онакво котирање појединих речи у њему (покрајинске речи, речи из ове или оне друштвене средине, песничке речи, застареле речи, старинске речи, неологизми итд.)...” И у томе, екстралингвистички формулисано, контексту додаје своју, на језичкој структури засновану, унутарлингвистичку синтезу – „Треба знати: књижевни језик није књижевни само зато што је језик књиге, језик писане речи; он је књижевни језик и зато, и нарочито зато, што има своју синтаксу, своје конструкције, своју структуру, своју физиономију”.²

---

¹ Уосталом – и експлиците, говорећи о А. Белићу, проф. Р. Бошковић каже: „И није случајно – што *синтакса*, *душа језика* (курзив Ж. Ст.), остаје целог Белићева живота у центру његова научног интересовања”, *Ibid.*, стр. 191.

² У часопису *Младост* 9, 53-58, Београд, 1947, овде цитирано из Р. Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, Титоград, 1978, стр. 189-190.

Дакле, на прво место у његовој синтези долази – с и н т а к с а, са сасвим јасном импликацијом да је она у основи конструкција, структуре и, најзад, у основи целокупне физиономије књижевног језика.

2. Проф. Бошковић не би био оно што јесте у лингвистици – сушта научна егзактност – да није сав на терену реалне материје. Као „класичан пример”, како се он изразио, за ту своју синтезу он наводи језик Марка Миљанова. „То је” – пише Бошковић – „још народни језик, још народски језик, још у малој мери књижевни језик: то је језик без организоване, синтаксички организоване, сложене реченице, без типичних књижевних све-за, без глаголских и апстрактних именица, без конструкција и обрта типичних за књижевни језик; без многочега што књижевни језик има и мора имати; то је – народни језик на папиру, у правом, а не фразеолошком смислу тога израза. Такав је, у извесном правцу, и Вуков језик у првим, а донекле и у доцнијим делима његовим; такав је и Његошев језик у оним случајевима у којима је тај језик израз моћнога црногорског колектива; такав је, опет у извесном правцу, и језик проте Матије Ненадовића. И обрнуто: такав није језик ниједнога од доцнијих и данашњих писаца наших”.³

И опет, од унутарјезичког, на првом месту је – с и н т а к с а : ње-не, дакле, „организоване, синтаксички организоване, сложене реченице”, „типичне књижевне све-зе”, „конструкције и обрти типични за књижевни језик”.

Ово Бошковићево позиционирање синтаксе у чиниоце уобличавања језичког израза показашу на његовој анализи улоге синтаксичке структуре у области творбе речи, у којој је он управо прави суверен. При томе, природно, то ћу чинити управо на фону Бошковићеве дефиниције битних одлика књижевног језика, оних каква је, рецимо, дефиниција да је наш књижевни језик постао у правом смислу то тек онда кад је добио – како је истакао у горе наведеном опису – „своју синтаксу, своје конструкције, своју структуру, своју физиономију”.

3. Можда је управо интересантно показати да је проф. Бошковић уважавао синтаксичку структуру у формирању творбених модела у оним његовим тумачењима која супротстављају творбене моделе по томе колико је у њима вероватна заснованост појединог од њих на синтагми. Јер тако упоређени модели захтевају признавање релности односа који се у Белићевој лингвистици види у творбеној схеми „изведеница / сложеница / проста реч : синтагма”,⁴ чак и онда када се за један анализирани модел утврђује да се у његовој основи не може констатовати синтагма, док се за други модел, насупрот првом, његова база дефинише као синтагма.

³ Ibid., стр. 190.

⁴ А. Белић, О језичкој природи и језичком развитуку, I, *Изабрана дела Александра Белића, Први том: Општа лингвистика*, Београд, 1998, стр. 173-194 (поглавља XXIII. Синтагма и сложеница, XXIV. Синтагма и изведеница и XXV. Синтагма и проста реч).

Тако је, за III међународни конгрес слависта, који је требало да се 1939. године одржи у Београду, проф. Бошковић формулисао питање: „Да ли се позната формула „syntagma > compositum > simplex” може применити и на словенске језике?” – и, као што је познато, концизно и научнички опрезно (њему својствено!), одговорио на то своје питање, у суштини – негативно. Каже проф. Бошковић у томе одговору: „Чини ми се да је ова формула више аритметичке него алгебарске природе, – више вреди за неке, по постанку *јасне* случајеве, него што је закон, опште правило, за постанак *симплец-а*, респ. суфикса.” Да би после анализе односа словенског (српскохрватског) образовања *двапут*, *двогуб* са немачким суфиксима *-heit*, *-keit*, *-schaft*, *-tum*, насталим преко сложеница, и после констатације да се индоевропска цифра од 98 наставака за грађење речи у прасловенском језику попела на „преко 150”, при чему ниједан од њих није показао „један од горњих ступњева те формуле”, поставио питање (са импликацијом негирања): „како је постала (првобитно) именица која је део тобожње сложенице”. И то у контексту школског Белићевог примера односа *wiatrak* : *Windmühle*, који „оличава у себи слику постанка *simplex-а* уопште, респ. суфикса уопште (преко сложеница у којима је први део детерминативна реч, а други именица)”.⁵

4. Проф. Бошковић је и овде, иако са имплицираним негирањем везе синтагме и речи у једном конкретном њеном моделу, де фацто указао на значај синтаксичке јединице у формирању речи у језику као генеричкој целини. И то давно и – тако да омогућује једнак приступ материји која је предмет проучавања оних лингвиста који творбене моделе проучавају у модерном књижевном језику дефинисаном онако како га управо проф. Бошковић дефинише. То ће рећи – у контексту структуре и физиономије које их разликују од народског језика, које тај језик чине увелико различитим од језика непосредно поствуковске фазе, језиком који је тек крајем XIX века – како каже проф. Бошковић – „добрио књижевну архитектонику; своје стилове; добио... свој стални и устаљени лексички фонд”.

Својевремено управо у једном, сада већ увелико устаљеном, сегменту лексичког фонда – фонда придевских сложеница које су изван система (вуковског) народног, одн. тачније је рећи – народског, модела творбе, показао сам врло продуктивну везу синтаксе и тога творбеног модела. Може се узети да је и то једна од потврда оправданости и Бошковићевог уважавања улоге синтаксичких јединица у творби речи, али и његовог дефинисања карактера модерног књижевног језика, који се у фазама развијао од Вука до данашњих дана.

Реч је, наиме, о једном од творбених модела придева који су свакако у категорији оних језичких јединица које проф. Бошковић описује као јединице у домену „конструкција и обрта типичних за књижевни језик”,

⁵ Р. Бошковић, о. с., стр. 183.

као многошта „што књижевни језик има и мора имати”. То су придеви типа (а) *белдбрад* (ијек. *бјелдбрад*), *-а, -о*; (б) *дубокдуман, -мна, -мно*; (ц) *дрвдлик, -а, -о*; и (д) *бистрдуман, -мна, -мно*, они које је, у унутарјезичком аспекту, Белићева школа дефинисала, с пуно оправдања, као творбenu категорију есоцентричног типа, а које је, у њиховом екстралингвистичком аспекту – управо зато што припадају томе моделу творбе – с мање оправданости, у доброј мери, бар имплицитно, инхибирала.

У детаљу, ову, интересантну за „физиономију српског књижевног језика”, врсту придева анализирао сам пре двадесетак година,⁶ па ћу овде само извести синтезу оба горе поменута њихова аспекта – и аспекта стварања конкретног модела, и аспекта чиниоца физиономије књижевног језика. И једно и друго – као потврду Бошковићевим (и – бошковићевским) тумачењима језичке материје.

5. Прво – аспект стварања конкретног модела. Анализа сваког од наведених примера, коју сам и на довољно репрезентативном корпусу, и довољно детаљно својевремено извршио, несумњиво потврђује генеративну везу синтаксичких и творбених структура. Наиме, за сваки од примера у четири, по сематичко-синтаксичком критеријуму, формиране, групе, које овде представљам само са по једним примером: (а) *белдбрад* (ијек. *бјелдбрад*), *-а, -о*; (б) *дубокдуман, -мна, -мно*; (ц) *дрвдлик, -а, -о*; и (д) *бистрдуман, -мна, -мно* несумњиво се може тврдити оно што сам давно формулисао,⁷ тј. да настаје интензивним семантичко-синтаксичким контактом са к в а л и т а т и в н и м г е н и т и в о м, у случају најприхватљивијих за језичко осећање придева, односно са к в а л и т а т и в н и м и н с т р у м е н т а л о м, за остале придеве настале реализацијом датога творбеног модела. У констатовању тога блискога контакта, послужио сам се тада теоријским делом дефиниције проф. М. Ивић, у којој се, уз прецизирање разлике између генитива и инструментала у квалитативној функцији, и за један и за други, констатује могућност о б е л е ж а в а њ а квалитативног значења,⁸ онако, дакле, као што се она констатовала и у ранијим описима српскохрватског и других словенских језика. Истакао сам тада, заправо, нарочито – унутарјезичку заснованост творбеног модела који генерише реализоване лексеме, и то

⁶ У расправи *Есоцентричне придевске сложенице у српскохрватском књижевном језику*, Зборник МС за филологију и лингвистику, XXVII-XXVIII, Нови Сад, 1984-1985, стр. 727-732.

⁷ *Ibid.*, стр. 731. Већ извесно време, за њих се употребљава и термин „ендоцентричне придевске сложенице”, што је свакако оправдано.

⁸ М. Ивић, *Однос између квалитативног генитива и квалитативног инструментала*, Наш језик, н.с. VII/7-10, Београд, 1956, стр. 260-269 и *Српскохрватски падежни облици обавезно праћени одредбом као помоћним морфолошким знаком*, Годишњак Филозофског факултета, Књ. IV, Нови Сад, 1959, стр. 156, 158 и 162.

ослањајући се на вредност м о р ф о в а л е н ц и ј е, како сам је тада назвао, а под тим појмом и термином подразумевао управо базираност и морфолошких, и творбених категорија на синтаксичкој јединици, на с и н т а г м и.

Позвао сам се тада, верујем с правом, на тумачење (Белићеве и Стевановићеве) лингвистике, коју је у то време (педесетих година прошлог века) разрађивала и структурална лингвистика, рецимо, у радовима проф. М. Ивић. Она, у овом конкретном случају, на пример, дефинишући службу квалитативног генитива, каже да овај „служи првенствено за то да открије стање односно особину карактеристичну за извештан појам”, при чему се то „постигне откривањем квалитета неког интегралног дела тога појма (тј. нечега што с тим појмом чини јединствену целину)”.⁹ У тој његовој служби генитив је блокиран одредбом, припада – како је проф. М. Ивић истакла – оним конструкцијама по којима „српскохрватски спада у најархаичније словенске језике”, у којима је и иначе „блокирање падежа помоћу одредбе врло стара појава”, те је тиме ова категорија дијакронички врло стабилна.¹⁰ Истакао сам у датој дефиницији – генерички моменат: „Не само што одредба употребљена уз генитив мора бити *придевског типа*” – каже М. Ивић – „него и цела генитивна синтагма мора носити придевску функцију. Употреба квалитативног генитива и јесте једино могућа онда када се под генитивном синтагмом крије п р и д е в с к о (подвукао Ж. Ст.) значење (исп. *та хаљина је беле боје* = та хаљина је бела; *он је румена лица* = он је румен; *роба ниске цене* = јевтина роба и сл.).¹¹

6. Баш као и „традиционални” М. Стевановић, чији су радови о падежним функцијама управо из тих 50-их и 60-их година довели до синтезисања језичких правила и у нормативној граматици, и структуралиста М. Ивић дефинише понашање квалитативног генитива као понашање п р а в о г п р и д е в а, који се налази и у атрибутомском и у предикативном положају.¹² Управо у томе духу, она истиче и чињеницу да дату генитивску синтагму „често налазимо у стајаћим изразима” и даје

⁹ М. Ивић, Наш језик, н. с., VII/7-10, Београд, 1956, стр. 263.

¹⁰ М. Ивић, Годишњак Филозофског факултета, IV, Нови Сад, 1959, стр. 158, 162.

¹¹ М. Ивић, Наш језик, н. с., VII/7-10, Београд, 1956, стр. 264.

¹² Каже М. Стевановић: „Као категорија која казује особину предмета (тј. појма који се означава управном именицом) квалитативни [генитив]... врши, дакле, придевску службу... И квалитативни је, дакле,... генитив само падежни облик, али без падежне а с одредбеном функцијом”, наглашавајући да се квалитативни генитив „уопште не може употребити ни од једне именице уз коју не стоји неки придев”, и повлачећи, природно, паралелу са квалитативним инструменталом, као синтаксичким синонимом у односу на тако одређени генитив. В.: Савремени српскохрватски језик, II, Београд, 1974, стр. 191-192, 457459.

примере типа: *добре душе, добре воље, рђавог расположења, питоме ћуди, благе нарави*, које одређено и карактерише: „Придевско значење оваквих израза је очигледно”,¹³ дакле – дефиницијом која сасвим јасно указује на врсту њихове морфоваленције. Комбинујући анализу семантичког и синтаксичког понашања квалитативног генитива (и инструментала с везником *с/са*) са његовом дистрибуцијом у језику (што подразумева развој у времену, у историји језика), могао сам закључити да је дијахронијски моменат видљив по себи у дефинисању припадања оваквих синтагми и з р а з и м а (за које се, управо, и подразумева историја и досезање датог творбеног модела у тачно одређеном периоду те историје), те да се тиме ствара и чвршћа подлога указивању и на прави синхронички статус морфолошких, и у њима композиционо-деривационих категорија чија структура генеративно проистиче из датих синтагми.¹⁴

7. Друго – аспект чиниоца физиономије књижевног језика. У поменутој својој расправи констатовао сам да је (анализирана) грађа и обилна, и довољна за закључке о структури датог типа придевске сложенице и стварној прихватљивости његовој у књижевнојезичком систему. Посебно и сада, враћајући се Бошковићевој изградњи појма „физиономије књижевног језика”, истакао бих предиктабилност п о ј е д и н а ч н и х реализација овога модела, које (као прихватљиве) могу учествовати у формирању о п ш т е г узуса. То подразумева став који сам тада изнео: нормативне гране граматичког мишљења, оне у домену морфологије у ширем значењу тога појма и термина, у сегменту творбе речи, дефинишу постојеће лексеме, одн. њихове творбене моделе, али дефинишу и м о г у ћ н е реализације појединих модела, одређујући правила по којима говорник може „ковати” нове речи, наравно, у оним категоријама у којима је то г р а м а т и ч к и могуће.¹⁵

Као пример развоја књижевног нашег језика, онаквог развоја који описује проф. Бошковић, тада сам навео *гросџе* великог Речника САНУ. Истакао сам да је после прве две књиге (1959, 1962), у којима само л е к с и к о г р а ф с к и дефинише придеве наведенога типа, обрађује их, дакле, као лексеме, тај речник већ од своје треће књиге (од 1965. и даље) увео и г р а м а т и ч к о дефинисање типа: „*густо- први део придевских и др. сложеница, обично са значењем да је оно што значи други део*

¹³ М. Ивић, *Наш језик*, н. с., VII/7-10, Београд, 1956, стр. 265.

¹⁴ В.: Ж. Станојчић, *Есоцентричне придевске сложенице у српскохрватском књижевнојезичком језику*, Зборник МС за филологију и лингвистику, XXVII-XXVIII, Нови Сад, 1984-1985, стр. 732.

¹⁵ В.: М. Aronoff, *Word Formation in Generative Grammar*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1975, pp. 18-20, где се као такве наводе главне лексичке категорије, у енглеском језику, наравно, а искључују такозване граматичке категорије.

сложенице густо (збијено, често и сл.): густодлак, густокрван, густолист, густорун и др.” (Речник, књ. III, Београд, 1965, под *густо-*, стр. 777).

Очигледно је да је овај граматички проседе дошао као последица притиска оне књижевнојезичке реалности коју проф. Р. Бошковић дефинише, оригинално и духовито – негацијом: „...И обрнуто: такав [тј. као Вуков, Миљановљев, језик Матије Ненадовића – прим. Ж. Ст.] није језик ниједнога од доцнијих и данашњих писаца наших”. Наиме, закључио сам да је тим граматичким проседеом унет нужни коректив у дистрибутивно-структурни податак типа „*дубокòцеп, -а, -о* индив., *који је дубока џепа, богат, имућан*” (Речник, књ. IV, Београд, 1966, под *дубокòцеп, -а, -о*, стр. 775), у којем индикатор *индив. (идуално)*, као и у другим случајевима индикатори *покр. (ајинско)*, *нар. (одно)*, *ков. (аница)* и сл., заправо екстралингвистички с у ж а в а могућност општије, слободније, или бар н е и н х и б и р а н е, употребе дотичне сложенице.

8. Из неколико семантичких категорија ових придева, формираних по семантици првог дела сложеног придева, у своме доста давном чланку,¹⁶ на основу којег вршим ово уопштавање (синтезу), изабрао сам неколико и показао како било који од ових инхибитивних показатеља (*индив. [идуално]*, *покр. [ајинско]*, *нар. [одно]*, *ков. [аница]*, *необ. [ично]* и сл.) стоји уз многе лексеме образоване по овоме моделу, а да је тај модел већ одавно у категорији језичких црта које проф. Бошковић сврстава у оне које су сада нормална одлика „структуре и физиономије које их разликују од народског језика, које тај језик чине увелико различитим од језика непосредно поствуковске фазе, језиком који је тек крајем XIX века – како каже проф. Бошковић – „добрио књижевну архитектонику; своје стилове; добио... свој стални и устаљени лексички фонд”.

У ствари, у контексту придевских лексема као што су оне које тамо, уз детаљну анализу, наводим: *благòлик*, *благорòзуман*, *ватрòдног*, *виткòпојас*, *воденòглав*, *гласнòгрли*, *глувòћудан*, *грбòнос*, *грбòлик*, *дугòзвук*, *жутòнос* и др. – датих у Речнику са инхибитивним индикаторима, и оних који су у Речнику дати – без таквих индикатора, нпр.: *беловрат*, *бело-*

¹⁶ Готово деценију и по после њега, извесни Станимир Ракић је објавио обимнију расправу под насловом *О pridevskim složenicama tipa pridev + imenica* – са готово идентичном класификацијом придева („по првој компоненти” сложенице). Расправа је рађена на основу (релативно) богате и модерне литературе (чак 27 библиографских јединица, међу којима су Alexander, L. G., Baker, M., Bauer, L., Brame, Fabb N., Lieber, R., Radford, A. и др.). Занимљиво је да је објављена у Зборнику МС за филологију и лингвистику (XLI / 1 / 1998, стр. 107-127) – истом оном у којем је објављена моја расправа (коју Ст. Ракић – не спомиње), што значи да редакција (као и овај њен аутор!) успешно одржава не само актуелност тематике, него и р е ш е њ а конкретних питања у оквирима те тематике, па аутору – ако није касно – ево, пружам, надам се, корисну информацију.

грив, белокрил, босоног; великодушан, глатконог и сл., биће јасно да су и први обележени тим индикаторима не због модела по којем настају, већ пре свега зато што се доводе у везу или са позајмљеницом (нпр., *благозвук, -а, -о* се везује за руски), или са неким елементом такве сложенице који припада дијалектизмима (нпр. *вељоглав, -а, -о*).

За „аспекат чиниоца физиономије књижевног језика” – граматички проседе који је уведен после II књиге великог Речника САНУ несумњиво је уместан коректив, чије основе – рекао сам и тада – треба видети у модерној лингвистици, чији је један од постулата уважавање генеративне везе синтаксичких и морфолошких (композиционо/деривационих) структура у језику. Оних на које је, како сам напред истакао, указивао проф. Р. Бошковић, као што је указивао и на развој оних језичких црта које су *de facto* обликовале српски књижевни језик у идиом који то јесте у правом смислу појма и термина *књижевни језик*. И тиме је – мислим: тумачењем унутарјезичког односа синтагме и изведене речи – Бошковић указивао на конкурентност језичких средстава. Баш као што је на ту иницијалну снагу указивао у домену екстралингвистичком, када је констатовао, на пример, да у употреби лексема „Хрвати имају готову реч, *кованицу*, термин, – а Срби цео *синтаксички израз*, опис”,¹⁷ што сигурно јесте средство и формирања физиономије једног књижевног језика.

Živojin STANOJČIĆ

SOME SYNTACTIC UNITS IN FORMATION OF AN IDIOM

Summary

Analyzing the word-formational model of Serbian literary language adjectives represented by examples (a) *белтбрад* (ијек. *бјелтбрад*), *-а, -о*; (b) *дубоктуман, -мна, -мно*; (c) *дрвтлик, -а, -о*; и (d) *бистртуман, -мна, -мно*, which belong to the category of endocentric adjectives, author finds that they are based on the syntagmatic structures and, by inner language laws, fully justified. Namely, most modern linguists still consider that their formula of formation is: [čovek] bele brade > *belobrad* [čovek]; [čovek] duboka uma > *dubokoutan* [čovek]; [čovek] drvena lika > *drvolik* [čovek]; [čovek] bistra uma > *bistro-uman* [čovek].

¹⁷ У расправи *О лексичкој и стилској диференцијацији српскога и хрватскога књижевног језика* (објављеној у Нашем језику, III, Београд, 1935, стр. 277-282), где даје опозиције дериватив : синтагма као што су: *vozilo* – превозно средство; *stotinka* – стоти део; *užnisa* – сиротињски дом; *dragulj* – драги камен и др., што овде цитирам из наведене Бошковићеве књиге (Одабрани чланци и расправе, Титоград, 1978, стр. 48).

Since this formational model was traditionally marked as „bookish”, what consequently tacitly implied kind of inhibitional attitude of grammarians who wrote the prescriptive grammars, author is connecting the inner language system foundation of this model with its capacity to full acceptance in the Serbian literary language, stating that there is an important mass of this type of adjectives registered in dictionaries of Serbo-Croatian literary language.

Both inner structure, and the usage during the historical development of Serbo-Croatian literary language confirm the professor R. Bosković’s views on factors that are relevant in formation of Serbo-Croatian literary language, among which the most important are the specific literary language syntax, vocabulary, and specific physiognomy that differs it from the popular (folklore) language characteristic for the first (Vukovian) stage of Serbian literary language.

